

دین‌داری و نقش آن در مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

کج سیف‌اله فضل‌الهی قمشی / استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم fazlollahigh@qom-iau.ac.ir

افسانه فداکار / کارشناس ارشد مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساوه fadakar69@gmail.com

دریافت: ۹۵/۶/۱۶ پذیرش: ۹۵/۱۰/۱۱

چکیده

هدف تحقیق، پیش‌بینی نقش دین‌داری در مسئولیت‌پذیری دانشجویان است. روش تحقیق، توصیفی - همبستگی، و جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه پیام نور قم می‌باشد. نمونه آماری نیز ۳۲۰ نفر از دانشجویان بودند که به شیوه تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، دو پرسشنامه استاندارد «دین‌باوری» و «مسئولیت‌پذیری» به ترتیب با پایایی ۰.۷۳ و ۰.۷۱ براساس آلفای کرونباخ بود. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش‌های آمار توصیفی و استنباطی در حد آزمون همبستگی پیرسون و T برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل و Z فیشر استفاده شد. نتایج نشان داد: ۱. بین نشانه‌های دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی به میزان ۰/۱۵۴ همبستگی مثبت و معنی‌دار وجود دارد. ۲. بین انجام عبادات واجب و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه معنی‌داری وجود دارد. ۳. بین انجام عبادات مستحب و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه معنی‌داری برقرار است. ۴. بین رعایت نشانه‌های دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه معنی‌داری وجود دارد. ۵. رابطه بین ابعاد دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دانشجویان دختر و پسر متفاوت نیست.

کلیدواژه‌ها: دین‌داری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، انجام عبادات واجب، انجام عبادات مستحب، رعایت نشانه‌های دین‌داری.

مقدمه

دین تأثیرات عمیق و گسترده‌ای در تبلور شخصیت افراد و اخلاق و رفتار فردی و اجتماعی ایشان دارد و دین‌داری به طور معناداری با سلامت روانی مرتبط است. اسمیت، مک‌کالو و پول (۲۰۰۳، ص ۶۱۴) دریافتند که مذهبی بودن با میزان پایین نشانه‌های افسردگی مرتبط است. افزون بر این، برخی شاخص‌های مذهبی بودن حتی ارتباط منفی قوی‌تری با نشانه‌های افسردگی دارد؛ درحالی‌که شاخص‌های مقابله مذهبی منفی و انگیزش مذهبی بیرونی به طور مثبتی با نشانه‌های افسردگی مرتبط است (کازمیان‌مقدم و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۹۱). نیز توانایی سازگاری با محیط، انعطاف‌پذیری، قضاوت عادلانه و منطقی در مواجهه با محرومیت‌ها و فشارهای روانی از معیارهای سلامت روانی است. همچنین این توانمندی‌ها افراد را برابر مشکلات و آسیب‌های روانی - اجتماعی از جمله بزه‌کاری، سوء‌مصرف مواد و... مقاوم می‌سازند (قائدی و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۳۴۷). این نوع کارکرد دین یا تأثیر دین‌داری، فقط مخصوص دین اسلام نیست؛ زیرا به گزارش دانشمندان علوم اجتماعی، «دین به هرگونه که باشد، هیچ جامعه‌ای را نمی‌توان پیدا کرد که دین در آن نقش مهمی نداشته باشد. دین نه تنها به جهان معنا می‌بخشد، بلکه الگویی برای جهان به گونه‌ای رمزی فراهم می‌سازد؛ یعنی طرحی از آنچه که جهان باید باشد به دست می‌دهد. برای همین است که دین می‌تواند راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. داشتن این عقاید و عمل به این دستورها سبب خوشبختی انسان در دو جهان است (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۲۰). دین اعمال اخلاق در قلمرو معرفت باری تعالی است. اگر دین با اخلاق پیوندی نداشته باشد تنها به کوششی برای جذب حمایت تبدیل می‌شود (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۰-۶۱). آنچه مسلم است،

ویلیام جیمز در تعریفی روان‌شناختی دین را شامل احساسات، اعمال، و تجربیات افراد در هنگام تنهایی؛ آن‌گاه که خود را در برابر هر آنچه که الهی می‌نامند، می‌داند (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۰). در تعریف دیگری، تالکوت پارسونز آن را مجموعه‌ای از باورها، اعمال، شعائر و نهادهای دینی که افراد بشر در جوامع مختلف بنا کرده‌اند می‌داند. جیمز و پرات، دین را شناخت، عاطفه و رفتاری که بر اساس آگاهی یا تعامل ادراک‌شده با هستی ماورای طبیعی صورت می‌گیرد و فرض می‌شود که در امور انسان، نقش مهمی بازی می‌کند تعریف می‌کنند (قمری، ۱۳۹۰، ص ۹۰). و هیک (۱۳۷۲) دین را پاسخی به ندای الهی معرفی می‌کند. کانت هم می‌گوید: دین قانون وجود ماست، در حدی که سلطه‌اش بر ما از قانونگذار و داوری ناشی می‌شود. دین مجموعه‌ای از اصول، باورها و رفتارهایی است که برای هدایت و رستگاری انسان‌ها مفروض است (فضل‌الهی، ۱۳۹۴، ص ۲). به‌طورکلی، دین مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی یا جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سازمان یافته است (قمری، ۱۳۹۰، ص ۹۰). علامه طباطبائی دین را شیوه زندگی معرفی می‌کند و بر این باور است که دین، حیات دنیوی انسان را در جهت سعادت اخروی و ابدی اداره می‌کند، و شامل عقاید و دستورهای عملی و اخلاقی است که پیامبران از طرف خدا برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. داشتن این عقاید و عمل به این دستورها سبب خوشبختی انسان در دو جهان است (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۲۰). دین اعمال اخلاق در قلمرو معرفت باری تعالی است. اگر دین با اخلاق پیوندی نداشته باشد تنها به کوششی برای جذب حمایت تبدیل می‌شود (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۰-۶۱). آنچه مسلم است،

که با وجود صدها مطالعه تجربی در زمینه بررسی مسئولیت اجتماعی، هنوز تعریف رضایت‌بخش و قابل قبولی برای آن وجود ندارد (گرین و پلوزا، ۲۰۱۱، ص ۴۸). «مسئولیت» مصدر صناعی به معنای ضمان و تعهد و مؤاخذه است (دهخدا، ۱۳۷۲). واژه «مسئولیت» را از لحاظ لغوی به معنای توانایی پاسخ دادن تعریف کرده‌اند (کلمز و همکاران، ۱۳۷۴، ص ۳۵). از نظر اریک فروم (۲۰۰۴)، مسئولیت‌پذیری صرفاً وظیفه یا تکلیفی نیست که باید توسط یک فرد انجام بگیرد، بلکه برعکس، بیانگر نوعی احساس و حالت است که توسط خود فرد برانگیخته شده و حامل و دربردارنده پاسخ و واکنش فرد نسبت به نیازهای دیگران به صورت آشکار یا پنهان است (سهیلی، ۱۳۸۷، ص ۲۲). مرگلر و همکاران (۲۰۰۷) معتقدند که مسئولیت‌پذیری در معنای توانایی نظم دادن به تفکر، احساسات و رفتار فردی همراه با اراده و قدرت انتخابگری خود به عنوان مسئول و پاسخگوی اصلی پیامدهای فردی و اجتماعی آن است (امینی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۷۴). ناکامورا و واتانابه - موراٹوکا (۲۰۰۶)، نیز تأکید می‌کنند که مسئولیت‌پذیری از آن‌روکه بر ایده دموکراسی و جامعه دموکراتیک تأثیر می‌گذارد، دارای ارزش والایی است و اصولاً محور و کانون اصلی مسئولیت‌پذیری، نوع دوستی و احترام به دیگران است (رمضانی دیسفانی، ۱۳۸۰، ص ۲۷). مسئول، یعنی: شخصی که کاری بر عهده اوست و اگر بر آن عمل نکند، از او بازخواست می‌شود؛ توانا در جواب‌گویی (عمید، ۱۳۶۳).

مسئولیت‌پذیری، یعنی: احساس مسئولیت کردن؛ در برابر مسئولیت‌گریزی به معنی مسئولیت چیزی را نپذیرفتن (انوری، ۱۳۸۲). مسئولیت در اصطلاح به معنای پاسخ‌گویی قانونی، مالی یا اخلاقی است و فرد مسئول، انسانی است معتمد و قابل اطمینان. آگاهی از مسئولیت؛

استفاده از فن خود مداخله‌ای برای حل تعارض می‌شود. پژوهش‌های انجام شده دیگری نیز عموماً حاکی از آن هستند که ایمان و باورهای مذهبی، رفتار افراد را عمیقاً تحت تأثیر قرار می‌دهند. مور (۲۰۰۴) در پژوهشی نشان داد که نوجوانان و جوانان مذهبی نسبت به همسالان خود در زندگی دچار آشفته‌گی کمتری می‌شوند. همچنین آن دسته از دانش‌آموزان دبیرستانی که به صورت منظم در مراسم مذهبی و نیایش شرکت می‌کنند، در زندگی روزمره با آسیب‌های اجتماعی و روانی کمتری مواجه گشته و در فعالیت‌های سازندگی بیشتر شرکت می‌کنند (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۷). نیزکیم و همکاران (۲۰۰۴، ص ۱۱۹) به این نتیجه رسیده‌اند که دین با هیجانات مثبت، مثل خوش خلقی، مهربانی، اعتماد به نفس، توجه و آرامش رابطه مثبت دارد. مورفی و همکاران (۲۰۰۰، ص ۱۱۰۲) باور و اعمال مذهبی را با سطوح پایین افسردگی و افرادی که تحت شرایط فشارزایی روانی هستند، مرتبط دانسته‌اند. نتایج تحقیق پارگامنت و همکاران نشان می‌دهد افرادی که به طور مکرر دعا می‌کنند، کمتر از افسردگی و اضطراب رنج می‌برند.

از سوی دیگر، مسئولیت‌پذیری در اسلام از چنان اهمیتی برخوردار است که در بسیاری از تفاسیر از آن به عنوان امانت الهی یا همان تعهد و قبول مسئولیت یاد شده است. انسان، امانتدار بزرگ الهی است و به برکت حس مسئولیت می‌تواند از چنگال زمین رها شود و به عالم بالا پرواز کند. مسئولیت او در پیشگاه خدا، خود و جامعه، بار سنگینی است که در آغاز آفرینش به آسمان و زمین و کوه‌ها عرضه شد که به ناتوانی خود اقرار کردند و انسان آن را پذیرفت (احزاب: ۷۲).

مسئولیت اجتماعی، ذاتاً یک مفهوم رقابتی است (دارت، ۲۰۱۰، ص ۵). کلارکسون (۱۹۹۵) اشاره می‌کند

سرنوشت جامعه تأثیر فزاینده و تعیین‌کننده دارد، نظام آموزش عالی یا دانشگاه و به صورت ویژه دانشگاه اسلامی است؛ نظامی جوان و پویا که به نسبت سایر نظام‌ها، تأثیرگذاری‌اش در سرنوشت کشور به مراتب بیشتر است. اما متأسفانه گاهی افرادی از این نظام، دچار مسئولیت‌گریزی شده، از نقش و جایگاه خویشان غافل می‌شوند و این باعث تزلزل در پایه‌های جامعه می‌شود؛ چراکه این افراد، آینده‌سازان مملکت خویشند و زمانی که اینها نسبت به نقش و مسئولیتشان تعهدی نداشته باشند، باید از پیشرفت، توسعه و استقلال کشور قطع امید کرد. این عامل می‌تواند باعث به خطر افتادن زندگی همه اقشار مردم بشود. اسلام به عنوان دین فرهنگ و انسان‌ساز، به مقوله مسئولیت‌پذیری توجه زیادی دارد؛ مسئولیت انسان را در مقابل خود، دیگران، خدا، طبیعت و... متذکر شده، مسئولیت هر کسی را در حد وسع و توانش تعیین می‌نماید. براین اساس، به نظر می‌رسد بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری افراد رابطه وجود دارد. از طرف دیگر، ماندگاری هر جامعه‌ای به‌ویژه از نظر فرهنگ و ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی به نوع تعلیم و تربیت و برنامه‌داری آن بستگی دارد. در این بین، دانشگاه‌ها نقش مهم‌تری دارند. آنها با تولید دانش و ترویج فرهنگ جامعه، نقش رهبری‌کننده دارند و نوع کنش و واکنش آنها در تربیت جوانان و در ساخت فرهنگی جامعه تعیین‌کننده می‌باشد. از این‌رو، تربیت دینی و ارتقای دینی دانشجویان در تحکیم ارزش‌های اخلاقی و در جامعه ایران، ارزش‌های اخلاقی اسلامی می‌تواند بسیار مؤثر باشد. بر این اساس، سؤال اصلی تحقیق این است که آیا بین باورهای دینی و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؟ برای پاسخ دادن به سؤال تحقیق، میزان دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه پیام نور قم در نیم‌سال اول سال تحصیلی ۱۳۹۴ ارزیابی و مورد تحلیل قرار گرفت.

یعنی آگاهی از اینکه خود، سرنوشت، گرفتاری‌های زندگی، احساسات و در نتیجه، رنج‌هایمان را پدید می‌آوریم (عمید، ۱۳۶۳). یک تعریف ساده از مسئولیت‌پذیری عبارت است از: عهده‌دار شدن انجام کاری با کیفیتی خاص در زمان معین. در این تعریف، سه عنصر آمده که سه پایه اساسی مسئولیت‌پذیری است. در مسئولیت‌پذیری، فرد نخست با یک کار (تکلیفی تعریف‌شده و روشن) مواجه است. در مرحله دوم، کیفیت و چگونگی انجام آن مطرح است و در وهله سوم، چارچوب معین و مشخصی از نظر زمانی برای اتمام یک تکلیف در نظر گرفته می‌شود. در واقع، مسئولیت، انتخابی آگاهانه است (علیزاده لوشابی، ۱۳۹۲، ص ۴۸).

مسئولیت‌پذیری نوعی احساس التزام به عمل با واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به سایرین است. فرد مسئولیت‌پذیر کسی است که در قبال رفتار خودش پاسخگو باشد؛ یعنی مسئولیت سود و زیان وظیفه یا تکلیفی را که بر عهده گرفته است بپذیرد. مسئولیت‌پذیر به کسی می‌گویند که اراده قوی برای کنترل خواسته‌های خود و پاسخ به نیازهای دیگران داشته باشد. توجه به نیازهای دیگران و حساس بودن در قبال نیازهای آنان، فقط یک جنبه از مسئولیت‌پذیری است؛ جنبه دیگر آن، توجه به نیازهای خود و حساسیت در قبال سلامتی جسمانی و روانی خود فرد است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۴۰۴). مسئولیت‌داری ابعادی است که یک بعد آن، مسئولیت اجتماعی انسان است. در این بعد، انسان نه تنها نسبت به سرنوشت خویشان مسئول است، بلکه مهم‌تر از آن، نسبت به سرنوشت جامعه، گروه و نظامی که در آن زندگی می‌کند نیز مسئولیت دارد و این مسئولیت با توجه به درجه، مرتبه و منصب هر فرد متفاوت است. یکی از این نظام‌های اجتماعی که مسئولیت‌پذیری اعضای آن بر

سؤالات تحقیق

با توجه به اهداف تحقیق سؤالات تحقیق عبارتند از:

۱. آیا بین دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟
۲. آیا بین انجام عبادات واجبه با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟
۳. آیا بین انجام عبادات مستحب با مسئولیت‌پذیری اجتماعی رابطه وجود دارد؟
۴. آیا بین رعایت نشانه‌های دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟
۵. آیا همبستگی بین ابعاد دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان دختر و پسر متفاوت است؟

پیشینه تحقیق

جست‌وجو در پایگاه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، بیانگر فقدان تحقیقات قبلی کاملاً مرتبط به موضوع بود. از این رو، تعدادی از تحقیقات که تا حدی به موضوع مرتبط بودند شناسایی شدند که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

کردلو (۱۳۸۷) در بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری نوجوانان دبیرستانی در خانه و مدرسه، نشان داد: لازمه احساس تعلق، به وجود آمدن احساس امنیت است و لازمه به وجود آمدن عزت نفس، به وجود آمدن دو نیاز احساس امنیت و احساس تعلق است و نیز لازمه مسئولیت‌پذیری، تأمین احساس امنیت، احساس تعلق و عزت نفس است.

خضری و بزرگر (۱۳۸۹) در ایجاد مسئولیت‌پذیری در کودکان و نوجوانان، مسئولیت‌پذیری را یکی از ابعاد شخصیت سالم و ویژگی بسیار مهمی در کلاس درس

معرفی کرده، معتقدند: معلم، نقش مهمی برای کمک به دانش‌آموزان در کسب مسئولیت‌پذیری در مدرسه، خانواده و اجتماع بر عهده دارد.

اکبرنژاد و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی بارزترین علل و عوامل مسئولیت‌گریزی در دانشگاه اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ع)»، نشان دادند: عواملی مانند اعتقادات دینی، فقدان امنیت، عدم انسجام، انحراف از ارزش‌ها، سوءمدیریت، عدم تأمین نیازها، فقدان تربیت اسلامی و انسانی، بی‌توجهی به توانمندی‌ها، فقدان نظم و قانون، وابستگی، مدرک‌گرایی و... باعث به وجود آمدن محیطی ناراضی، آشفته، و غافل می‌شود و بی‌انگیزگی، عدم اعتماد به نفس و فقدان خوداتکایی در دانشگاه اسلامی را به دنبال دارد.

امینی و همکاران (۱۳۹۲) در ارزیابی میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه کاشان نشان دادند: بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان بر حسب جنسیت، تفاوت معنادار وجود ندارد؛ اما این تفاوت بر حسب رشته تحصیلی و مقطع تحصیلی معنادار است و نتیجه گرفتند که دانشجویان تمایل دارند هر کاری را به بهترین نحو انجام دهند و به موقع تمام کنند؛ آنان به قوانین دانشگاه پایبند و متعهدند؛ خود را در حفظ اموال عمومی دانشگاه مسئول می‌دانند.

خداامی و همکاران (۱۳۹۲) در بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین دین‌داری و تعهد سازمانی نشان دادند که بین دین‌داری و ابعاد آن با تعهد سازمانی رابطه معنی‌دار و مستقیم وجود دارد و با افزایش میزان دین‌داری، تعهد سازمانی نیز افزایش می‌یابد.

شهریاری‌پور و همکاران (۱۳۹۲) در بررسی رابطه میان نگرش و التزام عملی به نماز با مسئولیت‌پذیری دانشجویان نشان دادند: نگرش و التزام عملی به نماز با

مسئولیت‌پذیری رابطه معناداری دارد. بین مسئولیت‌پذیری و التزام عملی به نماز دانشجویان، بر حسب نوع دانشگاه تفاوت وجود دارد و نگرش و التزام عملی به نماز و ابعاد آن، ۵۱ درصد مسئولیت‌پذیری را پیش‌بینی می‌کنند.

عمرانی‌نژاد (۱۳۹۲) در بررسی رابطه سرمایه فرهنگی و دین‌داری با مسئولیت‌پذیری در شهر قم نشان داد که بجز بعد سرمایه فرهنگی نهادی، سایر ابعاد سرمایه فرهنگی و همچنین ابعاد در نظر گرفته شده برای دین‌داری دارای رابطه معنی‌دار با مسئولیت‌پذیری هستند. متغیرهای زمینه‌ای (سن، جنس، وضعیت تأهل، مقطع، ناحیه، درآمد و مسکن) دارای رابطه معنادار با متغیر وابسته نیستند. نگارنده (۱۳۹۳) در «برنامه درسی پنهان و مسئولیت‌گریزی دانشجویان؛ واکاوی عوامل و اولویت‌ها» نشان داد مسئولیت‌پذیری یا مسئولیت‌گریزی محصول نحوه عملکرد، رفتار و کردار کارکنان، استادان و مدیران دانشگاه به عنوان برنامه درسی پنهان است.

وی همچنین (۱۳۹۴) در «مسئولیت‌پذیری دانشجویان؛ عوامل تأثیرگذار و اولویت‌ها» نشان داد: اعتماد اساتید بر توانمندی‌ها و تلاش دانشجویان، نحوه برخورد اساتید با مسئولیت‌ها و تکالیف درسی دانشجویان، میزان مسئولیت‌پذیری مدیران و کارکنان و اساتید دانشگاه، برنامه‌های درسی پنهان (اعمال و رفتار استادان، کارکنان و...)، نحوه ارزشیابی اساتید از دانشجویان، مسئولیت‌پذیری والدین در قبال فرزندان، عدالت آموزشی و پرهیز از تبعیض و خویشتن‌اندوختی اساتید، مشارکت دانشجویان در کارهای گروهی مانند انجمن، بسیج و...، مشارکت دانشجویان در برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری‌ها، احساس امنیت اجتماعی توسط دانشجویان به ترتیب از اولویت‌دارترین عوامل در

مسئولیت‌پذیری دانشجویان شناخته شدند. و نتیجه گرفت: مسئولیت‌پذیری دانشجویان نمود عینی نحوه عملکرد و رفتار متولیان امور فرهنگی و تربیتی، به‌ویژه استادان و کارکنان دانشگاه‌هاست. او در بررسی «رابطه دین‌باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان؛ مطالعه موردی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم در سال ۱۳۹۴» نشان داد:

۱. بین دین‌باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد و شدت همبستگی نیز در سطح اطمینان ۰.۹۵ معنی‌دار است.
۲. بین میزان دین‌باوری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود دارد.
۳. بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود ندارد.
۴. بین میزان دین‌باوری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد.
۵. بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد.

نگاهی واقع‌بینانه بر ادبیات و پیشینه تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد با وجود اهمیت دین‌باوری و مسئولیت، مطالعات عمیق و مبتنی بر روش‌های پیمایشی بسیار نادر است. از این رو، تحقیق حاضر با هدف بررسی رابطه دین‌باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم می‌تواند نقش خود را از بقیه تحقیقات متمایز گرداند تا شاید بتواند در برنامه‌ریزی برای مسئولیت‌پذیری دانشجویان مؤثر واقع شود. البته از ویژگی‌های متمایز این تحقیق، نداشتن نمونه قبلی و متناسب با روش‌شناسی انجام شده، و نو و ناپژوهیده بودن موضوع است که امید می‌رود محرک‌های لازم برای پرداختن بیشتر به این موضوع را ایجاد کند.

روش تحقیق

این پژوهش، از نظر اهداف کاربردی و به لحاظ شیوه

ابعاد دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان، رابطه مثبت وجود دارد $r_{xy}=0/154$. سؤال دوم: آیا بین انجام عبادات واجبه با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟ داده‌های جمع‌آوری شده در این زمینه، در جداول (۲) و (۳) ارائه شده است.

جدول ۲: آمار توصیفی متغیرهای انجام عبادات واجبه با

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	تعداد
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	64.0703	4.48596	320
انجام عبادات واجبه	70.5000	16.90097	320

جدول ۳: نتایج آزمون همبستگی پیرسون برای متغیرهای انجام عبادات واجبه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

متغیرها	آماره‌ها	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	انجام عبادات واجبه
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	همبستگی پیرسون	1	-.175
	سطح معنی‌داری		.002
	تعداد	320	320
انجام عبادات واجبه	همبستگی پیرسون	-.175	1
	سطح معنی‌داری	.002	
	تعداد	320	320

جدول ۴: نتایج رگرسیون برای متغیرهای انجام عبادات

واجبه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

متغیرها	همبستگی	مجدور همبستگی	مجدور تعدیل شده	خطای استاندارد برآورد
مسئولیت‌پذیری اجتماعی و انجام عبادات واجبه	.175	.031	.028	4.42347

داده‌های جداول بالا، آمار توصیفی، نتایج آزمون همبستگی پیرسون و نتایج رگرسیون برای متغیرهای انجام عبادات واجبه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان را نشان می‌دهد. بر اساس نتایج به دست آمده، درصد میانگین متغیر مسئولیت‌پذیری اجتماعی کمتر از متغیر انجام عبادات واجبه بوده و بین دو متغیر مسئولیت‌پذیری اجتماعی با انجام عبادات واجبه به میزان $0/175$ همبستگی وجود داشته، و این مقدار همبستگی، در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنی‌دار است. بنابراین، بین دو متغیر انجام عبادات واجبه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

جمع‌آوری اطلاعات، توصیفی از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری شامل کلیه دانشجویان دانشگاه پیام نور واحد قم می‌باشند که در نیم‌سال اول سال تحصیلی ۱۳۹۴ مشغول به تحصیل بودند. نمونه آماری تعداد ۳۲۰ نفر از اعضای جامعه آماری می‌باشد که بر اساس جدول برآورد حجم نمونه، از روی حجم آماری مورگان و کرجسی به شیوه تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات، دو پرسشنامه استاندارد «دین‌داری» و «مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا» (RE) است که هرکدام به ترتیب حاوی تعداد ۴۷ و ۳۲ سؤال بسته پاسخ در طیف ۵ درجه‌ای لیکرت با پایایی معادل $0/73$ و $0/71$ براساس آلفای کرانباخ محاسبه شده است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات، علاوه بر روش‌های آمار توصیفی از آمار استنباطی در حد آزمون‌های همبستگی پیرسون و T برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل استفاده شده است.

یافته‌ها

در این بخش، یافته‌ها براساس و به ترتیب سؤالات تحقیق در قالب جداول زیر ارائه شده است:

سؤال اول: آیا بین ابعاد دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟ داده‌های جمع‌آوری شده در این زمینه، در جدول (۱) ارائه شده است.

جدول ۱: نتایج رگرسیون برای متغیرهای ابعاد دین‌داری و

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	تعداد
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	64.0703	4.48596	320
انجام عبادات واجبه	70.5000	16.90097	320

بر اساس نتایج به دست آمده از مدل رگرسیونی، ابعاد دین‌داری (متغیر مستقل)، تنها قادر است ۲.۴ درصد از تغییرات متغیر مسئولیت‌پذیری اجتماعی (متغیر وابسته) را پیش‌بینی کند. $r_{xy}=0/127, p=0/023$. نتیجه اینکه بین

دانشجویان ارتباط متوسط اما معناداری برقرار است.

سؤال سوم: آیا بین رعایت نشانه‌های دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟

جدول ۵: آمار توصیفی متغیرهای رعایت نشانه‌های

دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

تعداد	انحراف استاندارد	میانگین	متغیرها
320	4.48596	64.0703	مسئولیت‌پذیری اجتماعی
320	6.99480	39.4011	رعایت نشانه‌های دین‌داری

جدول ۶: نتایج آزمون همبستگی پیرسون برای متغیرهای

رعایت نشانه‌های دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

دانشجویان

متغیرها	آماره‌ها	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	رعایت نشانه‌های دین‌داری
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	همبستگی پیرسون	1	.127
	سطح معنی‌داری		.023
	تعداد	320	320
رعایت نشانه‌های دین‌داری	همبستگی پیرسون	.127	1
	سطح معنی‌داری	.023	
	تعداد	320	320

جدول ۷: نتایج رگرسیون برای متغیرهای رعایت نشانه‌های

دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

متغیرها	همبستگی	مجذور همبستگی	مجذور تعدیل شده	خطای استاندارد برآورد
مسئولیت‌پذیری اجتماعی و رعایت نشانه‌های دین‌داری	.127	.016	.013	4.45658

داده‌های جداول بالا، آمار توصیفی، نتایج آزمون

همبستگی پیرسون و نتایج رگرسیون برای متغیرهای

رعایت نشانه‌های دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

دانشجویان را نشان می‌دهد.

بر اساس نتایج به‌دست آمده، درصد میانگین متغیر

مسئولیت‌پذیری اجتماعی بیشتر از متغیر رعایت

نشانه‌های دین‌داری بوده و بین دو متغیر مسئولیت‌پذیری

اجتماعی با رعایت نشانه‌های دین‌داری به میزان ۰/۱۲۷

همبستگی مثبت وجود داشته، و مقدار همبستگی، در سطح

اطمینان ۹۵ درصد معنی‌دار است. بنابراین، بین دو متغیر

رعایت نشانه‌های دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

دانشجویان ارتباط متوسط و معنی‌داری برقرار است.

سؤال چهارم: آیا بین انجام عبادات مستحب با

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؟ نتایج

به‌دست آمده در این زمینه، در جدول زیر ارائه شده است.

جدول ۸: نتایج رگرسیون برای متغیرهای انجام عبادات

مستحب و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان

خطای استاندارد برآورد	مجذور تعدیل شده	مجذور همبستگی	همبستگی	متغیرها
4.46181	.011	.014	.118	مسئولیت‌پذیری اجتماعی و انجام عبادات مستحب

داده‌های جداول بالا، آمار توصیفی، نتایج آزمون

همبستگی پیرسون و نتایج رگرسیون برای متغیرهای

انجام عبادات مستحب و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

دانشجویان را نشان می‌دهد. بر اساس نتایج به‌دست آمده،

درصد میانگین متغیر مسئولیت‌پذیری اجتماعی کمتر از

متغیر انجام عبادات مستحب بوده و بین دو متغیر

مسئولیت‌پذیری اجتماعی با انجام عبادات مستحب به

میزان ۰/۱۱۸ همبستگی وجود داشته، و این مقدار

همبستگی، در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنی‌دار است.

بنابراین، بین دو متغیر انجام عبادات مستحب و

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان ارتباط معنی‌داری

برقرار است.

سؤال پنجم: آیا همبستگی بین ابعاد دین‌داری با

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان دختر و پسر

متفاوت است؟ داده‌های جمع‌آوری شده در این زمینه، در

جدول ۹ ارائه شده است.

جدول ۹: نتایج رگرسیون برای متغیرهای ابعاد دین‌داری با

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان دختر و پسر

جنسیت	متغیرها	همبستگی	مجذور همبستگی	مجذور تعدیل شده	خطای استاندارد برآورد
دختر	مسئولیت‌پذیری اجتماعی و ابعاد دین‌داری	.111(a)	.012	-.010	4.17256
	مسئولیت‌پذیری اجتماعی و ابعاد دین‌داری	.277(b)	.077	.049	4.77284

بر اساس نتایج به‌دست آمده از مدل رگرسیونی، ابعاد

باشد. مطالعه انسان، فهم و درک این نکته را برای ما ممکن می‌سازد که نیاز به نظام مشترک جهت‌گیری و مرجع اعتقاد و ایمان دارای ریشه عمیق در وضعیت زیستی انسان است. اگر فرد و جامعه‌ای دیندار و دین‌مدار باشد و پایه و ریشه دین را در شئون مختلف حفظ کند، فضایی در کارشان ایجاد می‌شود که اصلاح‌شدنی و رشدیافتنی است و حتی اگر کمبودی در کار باشد، جبران‌پذیر و رو به کمال است (خسروانیان و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۲۸). از اهداف اصلی تأسیس حکومت اسلامی، تربیت افراد متدین و مؤمن و پایبند به ارزش‌های اسلامی است و نیز تربیت جوانان و نوجوانان به نحوی که بتوانند در دنیای پرآشوب و پرفراز و نشیب امروز بیانگر و فریادگر ارزش‌های اسلامی و اصول انسانی در دنیا باشند. در همین زمینه، دانشجویان، به عنوان محور بالندگی، توسعه و رشد فضای آموزشی کشور، می‌بایست بتوانند مسئولیت‌پذیری ساخت چنین جامعه توسعه‌یافته و توأم با ارزش‌های اسلامی را بر عهده گیرند که بستر اصلی دستیابی به آن، گسترش معنویت در بین این قشر ارزشمند است. گرچه نیل به چنین هدف عالی با چالش‌هایی همراه است. در این زمینه، بهره‌مندی از حمایت‌های اجتماعی و معنوی، از جمله روش‌هایی هستند که افراد مذهبی با دارا بودن آنها می‌توانند در مواجهه با حوادث فشارزای زندگی، آسیب کمتری را متحمل شوند؛ به طوری که اغلب افراد مؤمن، ارتباط خود را با خداوند، مانند یک دوست بسیار صمیمی توصیف می‌کنند و معتقدند می‌توان از طریق اتکا و توسل به خداوند، اثر موقعیت‌های غیرقابل کنترل را به طریقی کنترل کرد. براین اساس، سؤال اصلی این تحقیق این بود که آیا بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؟ و آیا میزان دین‌داری و میزان مسئولیت‌پذیری در بین دانشجویان با جنسیت‌های

دین‌داری (متغیر مستقل)، تنها قادر است ۱.۲ درصد از تغییرات متغیر مسئولیت‌پذیری اجتماعی (متغیر وابسته) را در دانشجویان دختر پیش‌بینی کند. همچنین بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از مدل رگرسیونی، ابعاد دین‌داری (متغیر مستقل)، تنها قادر است ۷.۷ درصد از تغییرات متغیر مسئولیت‌پذیری اجتماعی (متغیر وابسته) را در دانشجویان پسر پیش‌بینی کند. بین ابعاد دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دانشجویان دختر، $r_{xy} = 0/111$ و در دانشجویان پسر، $r_{xy} = 0/227$ و در ارتباط برقرار است. براساس آزمون Z فیشر، چون Z محاسبه شده (-۱.۴۲۳) از Z بحرانی برای آزمون دو دامنه در سطح خطای ۰.۰۵ و اطمینان ۰.۹۵ کوچکتر است، پس می‌توان گفت میزان همبستگی بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود ندارد.

بحث و نتیجه‌گیری

پویایی و نشاط هر جامعه، به میزان مشارکت فعالانه مردم، به‌ویژه نسل جوان آن در امور مختلف آن بستگی دارد؛ نسلی که آگاهانه و با شخصیتی توسعه‌یافته بتواند به عنوان یک شهروند مسئولیت‌پذیری خود را به خوبی ایفا کرده، در برخورد با مسائل و مشکلات، منطقی بیندیشد و عاقلانه در جهت حل آنها تصمیم‌گیری کند (شهریاری‌پور و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۶۴). عوامل مختلفی در مسئولیت‌پذیری جوانان تأثیرگذار هستند؛ دین و مذهب یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین نهادهایی است که جامعه بشری به خود دیده است، به گونه‌ای که هیچ‌گاه بشر خارج از این پدیده زیست نکرده است. در واقع، هیچ فرهنگی در گذشته یافت نمی‌شود که دین در آن، نقش نداشته باشد و تصور نمی‌شود در آینده نیز غیر از این

فضاهای آموزشی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی فراگیران خواهد افزود.

۴. بین دین‌داری دانشجویان و انجام عبادات واجب آنان رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد؛ یعنی هرچه میزان تمایل آنان به انجام عبادات واجب بیشتر می‌شود، به همان میزان مسئولیت‌پذیری اجتماعی بیشتری خواهند داشت.

۵. بین انجام عبادات مستحبه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه مثبت وجود دارد. این یافته نیز با نتایج شهریار پور و همکاران (۱۳۹۲) مبنی بر پیش‌بینی ۰.۵۱ مسئولیت‌پذیری از طریق گرایش و التزام عملی به نماز و ابعاد آن همخوانی دارد.

در مجموع، می‌توان گفت که دین نه تنها برنامه جامع زندگی انسان است، بلکه می‌تواند با افزایش مسئولیت‌پذیری انسان‌ها زمینه را برای شکل‌گیری اعمال اخلاقی و پایبندی انسان‌ها به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی که مورد قبول همه هستند (مثل راست‌گویی، درست‌کاری، تعهد و...) مهیا سازد. افراد دیندار کسانی هستند که آموزه‌های دینی را در زندگی به کار می‌بندند و در رفتار و اعمال خویش عیناً نهادینه می‌کنند و با پذیرش عواقب هر عملی، خود را مستحق نظام پاداش و عقوبت بر اساس اعمال می‌دانند؛ به عبارت دیگر، مسئولیت رفتارهای خویش را می‌پذیرند. اینان خود را متصف به اخلاق و پایبند به ارزش‌های اخلاقی می‌کنند و همه اعمال خود را در راستای رضایت حق تعالی انجام می‌دهند و راست‌گویی، درست‌کاری، صداقت، رازداری، پرهیز از غیبت و تهمت به دیگران، و وفاداری از ویژگی‌های آنان است. یافته‌های این تحقیق نیز مؤید این موضوع است که دانشجویان دیندار مسئولیت اعمال خود را پذیرفته و می‌کوشند خود را پایبند به ارزش‌های اخلاقی نمایند.

مختلف متفاوت است؟ و در نهایت، آیا دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان در مبادرت آنان به انجام عبادات واجب، عبادات مستحبه و... مرتبط است؟ نتایج تحقیق، با هدف بررسی رابطه بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه پیام نور قم نشان داد:

۱. بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد که با اطمینان ۰.۹۵ مورد تأیید قرار گرفت؛ یعنی تقویت میزان دین‌داری دانشجویان زمینه‌ساز ارتقا مسئولیت‌پذیری اجتماعی آنان نیز می‌گردد. در نتیجه، دین‌داری پیش‌بینی‌کننده خوبی برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی محسوب می‌شود. این نتیجه با نتایج تحقیقات شهریار پور و همکاران (۱۳۹۲)، مبنی بر وجود رابطه معنی‌دار بین نگرش و التزام عملی به نماز و مسئولیت‌پذیری؛ و خدا می و همکاران (۱۳۹۲) مبنی بر وجود رابطه مستقیم و معنی‌دار بین دین‌داری و ابعاد آن با تعهد سازمانی؛ و فضل‌اللهی قمشی (۱۳۹۴) مبنی بر وجود رابطه بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان تا حدی همخوانی دارد.

۲. علی‌رغم متفاوت بودن میزان دین‌داری و مسئولیت‌پذیری در دانشجویان دختر و پسر، بین میزان رابطه دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود ندارد و تفاوت تبیین‌کنندگی دین‌داری در مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان دختر و پسر معنی‌دار نیست.

۳. بین رعایت نشانه‌های دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان رابطه وجود دارد؛ یعنی هر چه نشانه‌های دین‌داری (نمادهای ظاهری) بیشتر نمایان می‌شود، به همان میزان مسئولیت‌پذیری نیز بیشتر دیده می‌شود براین اساس، تقویت نمادهای دین‌داری در

پیشنهادهای

تقویت بنیان‌های اعتقادی دانشجویان دانشگاه‌ها علاوه بر افزایش سلامت اجتماعی، مناسب‌ترین ابزار برای افزایش مسئولیت‌پذیری آنان در راستای توسعه همه‌جانبه جامعه می‌تواند مورد استفاده برنامه‌ریزان آموزش عالی باشد.

دین، برنامه زندگی در تمام ابعاد فردی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی و... است و می‌تواند در سعادت دنیا و آخرت مؤثر باشد. بنابراین، پیشنهاد می‌شود برای اثربخشی بیشتر روش‌های آموزش دین‌داری مورد ارزیابی و بازنگری مجدد، به‌ویژه در دانشگاه‌ها قرار گیرد. تقویت دین‌داری دانشجویان موجب توسعه مسئولیت‌پذیری و پایبندی و تعهد آنان به رعایت اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در دانشگاه‌ها خواهد شد. بنابراین، به نظر می‌رسد داشتن برنامه تربیتی مناسب برای تحکیم دین‌داری دانشجویان بتواند گره‌گشای مشکلات دانشگاه‌ها در این زمینه باشد.

با توجه به نتایج تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین انجام اعمال واجب و مستحب با مسئولیت‌پذیری دانشجویان، به نظر می‌رسد دانشگاه‌ها در ایجاد محیط مذهبی مناسب و ترغیب دانشجویان به انجام اعمال واجب مثل نماز، روزه و... باید در ایجاد محیط برخوردار از شعائر اسلامی در راستای ارتقا مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری نمایند و از ابزارهای ترغیبی مناسبی استفاده کنند.

به نظر می‌رسد اعطای مسئولیت برنامه‌های مربوط به انجام اعمال عبادی اعم از واجب و مستحب به خود دانشجویان در محیط دانشگاه‌ها نه تنها زمینه‌ساز رشد مسئولیت‌پذیری اجتماعی، بلکه موجب تعمیم آن بین سایرین نیز خواهد شد.

منابع

- اکبرنژاد، مهدی و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی بارزترین علل و عوامل مسئولیت‌گریزی دانشگاهیان با رویکردی بر نظریات امام خمینی (ره)»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال دوم، ش ۴، ص ۵۲۳-۵۴۴.
- امینی، محمد و همکاران، ۱۳۹۲، «ارزیابی میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه کاشان»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال سوم، ش ۲، ص ۲۷۱-۲۹۶.
- انوری، حسن، ۱۳۸۲، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، سخن.
- حسینی، کتابیون، ۱۳۸۲، *بررسی رابطه بین مقابله مذهبی و خوشبختی معنوی با سلامت روان در زمان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته روان‌شناسی، تهران، دانشکده روان‌شناسی دانشگاه تهران.
- خدامی، علیرضا و همکاران، ۱۳۹۲، «بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین دین‌داری و تعهد سازمانی»، *علوم اجتماعی*، سال هفتم، ش ۳، ص ۷۷-۱۰۰.
- خسروانیان، حمیدرضا و همکاران، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه دین‌داری و عمل به باورهای دینی با رضایت شغلی کارکنان سازمان بهزیستی استان یزد»، *مدیریت اسلامی*، سال بیست و یکم، ش ۱، ص ۱۲۷-۱۴۶.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۲، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- مرضانی دیسفانی، علی، ۱۳۸۰، *اثربخشی آموزش مسئولیت‌پذیری به شیوه گلاسز بر افزایش بحران هویت دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته مشاوره، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- سرمدی، محمود، ۱۳۸۵، «بررسی رابطه بین دین‌داری با بازدهی تربیتی دانش‌آموزان متوسطه شهر قم»، *پژوهش‌های تربیت اسلامی*، سال دوم، ش ۲، ص ۵۷-۸۶.
- سهیلی، هرمز، ۱۳۸۷، *رابطه خودشکوفایی با مسئولیت‌پذیری، جایگاه مهارت و خلاقیت در بین دانشجویان تحصیلات تکمیلی واحد علوم و تحقیقات اهواز*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی.
- شهریاری‌پور، رضا و همکاران، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه میان نگرش و التزام عملی به نماز با مسئولیت‌پذیری دانشجویان تحصیلات تکمیلی در دانشگاه‌های شهر سمنان»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال سوم، ش ۱، ص ۶۳-۸۲.

- Butler, M.H. et al., 2004, "prayer as a conflict resolution ritual: clinical implication of religious couple s report of relationship softening, healing, perspective, and change responsibility", *Journal of Family Therapy*, v 30, p. 19-37.
- Duarte, Fernanda, 2010, "Corporate Social Responsibility in a Brazilian Mining Company: 'Official' and Divergent Narratives", *Social Responsibility Journal*, v. 6, n. 1.
- Green, Todd & John Peloza, 2011, "How Does Corporate Social Responsibility Create Value for Consumers?", *Journal of Consumer Marketing*, v. 28, n. 1.
- Kim, y.M & Others, 2004, "Spirituality and affect: A function of changes in religious affiliation", *journal of family psychology*, v. 3, p. 119-129.
- Moore, A. Carrier, 2002, *Faith does affect behavior*, Religion & ethics, desert news, Com.
- Morphy, P.E, Ciarrocchi, J.W, Piedmont, R.L, cheston, S. peyrot., M, Loyola college in Maryland, Fitchett, G. Rush-Presbyterian-st, 2000, Lukes Medical center, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, v. 68, p. 1102-1106.
- Smith, T.B, Maccullouth, M.E and Poll, J., 2003, "Religiousness and depression: Evidence for a main affect and modernation influence of stressful life events" *Psychological bulletin*, v. 129, p. 614-636.
- علیزاده لوشابی، زینب، ۱۳۹۲، «مسئولیت‌پذیری در کودکان و نوجوانان»، مه یار، ش ۲۳، ص ۴۸-۵۰.
- عمرانی‌نژاد، رضیه، ۱۳۹۲، *رابطه سرمایه فرهنگی و دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی در شهر قم*، پایان‌نامه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، دانشگاه الزهرا.
- عمید، حسن، ۱۳۶۳، *فرهنگ عمید*، تهران، امیرکبیر.
- فضل‌الهی قمشی، سیف‌اله، ۱۳۹۳، «برنامه‌دستی پنهان و مسئولیت‌گریزی دانشجویان؛ واکاوی عوامل و اولویت‌ها»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال چهارم، ش ۴، ص ۶۰۴-۵۸۷.
- فضل‌الهی قمشی، سیف‌اله، ۱۳۹۴، «رابطه دین‌باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان؛ مطالعه موردی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم»، *معرفت*، ش ۲۱۲، ص ۲۹-۴۰.
- فضل‌الهی قمشی، سیف‌اله، ۱۳۹۴، «مسئولیت‌پذیری دانشجویان؛ عوامل تأثیرگذار و اولویت‌ها»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال پنجم، ش ۳، ص ۳۴۶-۳۲۷.
- قائدی، محسن و همکاران، ۱۳۸۷، *مقایسه سلامت روان، مکانیزم‌های مقابله‌ای، حمایت اجتماعی و احتمال خودکشی و سوء مصرف مواد مخدر در دانشجویان ورودی جدید دانشگاه شاهد در سال ۱۳۸۶*، مجموعه مقالات چهاردهمین سمینار سراسری بهداشت روان دانشجویان، مرکز مشاوره دانشجویی دانشگاه شیراز.
- قمری، محمد، ۱۳۹۰، «رابطه دین‌داری و حمایت اجتماعی در دانشجویان»، *روان‌شناسی و دین*، سال چهارم، ش ۱، ص ۸۹-۱۰۴.
- کاظمیان‌مقدم، کبری و همکاران، ۱۳۸۸، «بررسی رابطه نگرش مذهبی با شادکامی و سلامت روانی دانشجویان دختر و پسر دانشگاه آزاد اسلامی واحد بهبهان»، *روان‌شناسی و دین*، سال دوم، ش ۴، ص ۱۵۷-۱۷۴.
- کلمز، هریس و همکاران، ۱۳۷۴، *آموزش مسئولیت به کودکان*، ترجمه پروین علیپور، مشهد، آستان قدس رضوی.
- مرادی، فرشاد و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی رابطه شیوه‌های تصمیم‌گیری مدیران با مسئولیت‌پذیری کارکنان»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال چهارم، ش ۳، ص ۴۰۳-۴۲۴.
- هیک، جان، ۱۳۷۲، *فلسفه دین*، ترجمه بهرام راد، تهران، الهدی.